

***Javaslat a
„Hagyományos fejfák a Kárpát-medencében”
Hungarikumok Gyűjteményébe történő felvételéhez***

Készítette:

Polóny Levente

.....
Budapest, 2021. október 22.

I.

A JAVASLATTEVŐ ADATAI

1. A javaslatot benyújtó (személy/intézmény/szervezet/vállalkozás) neve: Polóny Levente
2. A javaslatot benyújtó személy vagy a kapcsolattartó személy adatai:
Név: Polóny Levente
Levelezési cím: 1172-Budapest, Jásztelek utca 33.
Telefonszám: 06-30-6900091
E-mail cím: polony.levente@yahoo.com

II.

A NEMZETI ÉRTÉK ADATAI

1. A nemzeti érték megnevezése: Hagyományos fejfák a Kárpár medencében
2. A nemzeti érték szakterületenkénti kategóriák szerinti besorolása:¹
 - agrár- és élelmiszergazdaság
 - ipari és műszaki megoldások
 - természeti környezet
 - egészség és életmód
 - kulturális örökség**
 - turizmus és vendéglátás
 - épített környezet
 - sport
3. A nemzeti érték a magyarországi együtt élő népekhez, az államalkotó tényezőként elismert nemzetiségekhez kapcsolódó érték:
 - igen
amely nemzetiség
 - nem**
4. A nemzeti értéket tartalmazó értéktár megnevezése és a felvétel dátuma: Magyar Értéktár, mint kiemelkedő nemzeti érték. 2021. június 22.

5. Fejfaállítás szokása valamikor az egész Kárpát-medence protestáns magyarok által lakott vidékein elterjedt volt. Többi hagyományunkhoz hasonlóan ez is kiveszőfélben van, már csak szórványosan, egy-egy helyen él a szokás. Számos öreg temető² a mai napig őrzi protestáns őseink még álló sírjeleit, melyek száma sajnos rohamosan fogy az idő múlása és az emberi tényezők okán. Míg a katolikusok sírjelül keresztet állítanak, állítottak, addig a reformátusok kő-, márványobeliszket vagy fejfát helyeztek elhunyt hozzátartozónk hantjára. A fejfa, mint a szó is jelzi, fából készült, fejhez állított sírjel. A fejfa formailag, méreteit és anyagát tekintve tájegységenként, sőt falvanként változik, de mégis felfedezhető bennük egy valamikor egységesen használt jelrendszer, mely utalhatott az elhunyt nemére, korára, társadalmi helyzetére (színezés, formavilág és a mérték különböző alkalmazásával). Ahogy a magyar református művészet többi megnyilatkozásai (pl. Úr asztali terítők, kazettás mennyezetek, fatornyok, stb.), úgy a fejfák is

¹ Egy szakterületenkénti kategória megjelölése lehetséges.

² Jellemzően valamennyi református temetőben megtalálhatóak nyomai. Csak néhány olyan települést emelnék ki, amelyek régi fejfás temetőrészeit érdemes volna védetté nyilvánítani: Apáca, Olthévíz, Alsórákos, Kalotaszeg felszegei részének szinte valamennyi temetője, de különösen Ketesd; Szilágyság református temetői; Kaba; Karcag; Kunmadaras; Túrkeve; Fülöpszállás; Kunszentmiklós; Makád; Majosháza; Áprorka; Bugyi; Dunapataj; Gömör számos temetője; Aggtelek környéke; Szentés; Hajdúsámson öreg temetője; Kórógy. Kárpátalján: Visk, Dercen, Feketepatak, Nagybereg, Farnos.

magukon hordozzák a földi élet múlandóságának, a feltámadás és az örök élet reménységének, a mély-, erős hitnek és az ősi időkből hozott, azóta csiszolódott népi ízlésnek az ötvözetét.

Fejfák eredetét a mai napig homály fedi. Egyes kutatók Ázsiából hozott örökségként, mások a törököktől átvett sírjelölésnek tartják. Megjelenésük, a téma nagy szakértőjének, Novák László Ferencnek a véleménye szerint a reformációhoz köthető. Első írásos említése a XVII. századra tehető. Mivel e sírjel anyaga szerves, a XIX. századnál régebbi tárgyi emlék nem maradt fenn. Első fejfa ábrázolások a XIX században jelennek meg a korabeli tudományos és népismereti munkákban (pl.: Kubinyi Ferencz és Vahot Imre: Magyarország és Erdély, stb.), publikációk pedig a XIX. század végén (Szinte Gábor – székelyföldi gyűjtés, Györffy István - nagykunsági gyűjtés, stb.).

Fejfa állítás szokása kizárólag a magyar nyelvterületen jellemző. Szomszédos népeink körében a keresztet helyeznek a sírra. Távolsági párhuzamok fedezhetők fel Ukrajnában (Hoppál Mihály Gyűjtése), Törökországban (Bartha Júlia közlése), Turkmenisztánban (Nokhur), és Belső-Ázsiában (Benkő Mihály), de Csáji László Koppány még a nepáli magarok körében is talált hasonló sírjeleket. Olyan általánosságban, mennyiségben, és formagazdagsággal, mint a történelmi Magyarország területén, sehol a világon nem fordulnak elő a fejfák. Az előbb említett országok, régiók területein is csak elvétve, szórványosan lelhetőek fel.

Fejfák mai továbbélése leginkább a köztéren felállított „kopjafákon” figyelhető meg. Sajnos a köztéri kopjafák készítői jellemzően a túldíszítettségre helyezik a hangsúlyt a hagyományos minta és formavilággal szemben. Szatmárcsékén és Hajdúböszörményben a településvezetőknek köszönhetően sikerült a temetőben (vagy annak egy parcellájában) megőrizni a fejfás temetkezés kizárólagosságát. Itt csak fából készült, hagyományos sírjelek állítása megengedett. Ilyen és ehhez hasonló példakkal talán megőrizhető és feltámasztható volna, a valamikori hagyomány.

Emellett fontos volna a pusztuló sírjelek intézményes keretek közötti összegyűjtése. Bizonyos regionális múzeumok, országos gyűjtemények ebben kimagasló eredményeket értek el (pl.: Nagykőrösi Arany János Múzeum - Novák László Ferenc a Duna-Tisza közti fejfákat gyűjtötte össze, Magyar Néprajzi Múzeum gyűjteménye, Erdélyi Gyülekezet – Reménység szigete gyűjteménye).

Legnagyobb gyűjtemény az Erdélyi Gyülekezet – Reménység szigetén található. A gyűjtemény lefedi az egész Kárpát-Medencét.

Kiegészítésül beillesztem a téma nagy szakértőjének Dr. Novák László Ferenc kiegészítő tanulmányát, melyben felvázolja a fejfákra vonatkozó kutatásainak eredményét, melyet a Hungarikummá minősítés támogatása céljából készített.

Kiegészítő tanulmány

Polóny Levente: Hagyományos fejfák a Kárpát-medencében című,

Hungarikum Gyűjteményé minősítésének előterjesztéséhez

A magyarság Ugor őshazájából a Közép-Ázsia pusztaságára, az Ural-hegységtől nyugatra kiterjedő területre (Kazár Birodalom), az Azovi-tenger vidékére (Levédia), majd a Kárpátok hegyvonulatával határolt Etelközbe vándorolt, félnomád életmódot folytatva. Innen történt több hullámban a honfoglalás, Erdélybe és Árpád fejedelem vezetésével a Vereckei hágón át a Kárpát-medence középső területeire.

A vándorló, nomadizáló, majd a Kárpát-medencében megtelepedett magyarság halottkultuszában a fejfá meglétét a régészet nem igazolja.

A magyarság I. (Szent) István uralkodása idején keresztelkedett meg, tért át a római katolikus vallásra. A kereszt szimbólum jelöli az elhunyt földi maradványait, a sírra keresztet állíthattak. A rangos, főúri temetkezések egyértelműen ennek bizonyosságát adják, akárcsak a templom körüli sírkertekben sorakozó sírkövek (pl. Kolozsváron).

A protestantizmusnak tulajdoníthatóan, ősi kultikus hagyományokat is felélesztve, a magyarok fejfákultusza unikális jelenség Európában.

A magyarok sírjelölési kultúrájában a protestantizmus hozott alapvető változást, amely a kereszt kiiktatását eredményezte a sírhantokon, idővel azonban a köznépi temetésben a fejfá vált általánossá. Jóllehet a protestantizmus – annak kálvini ága – a XVI. század közepén, második felében vált domináns vallássá a lutheranizmus ellenében, a fejfá sírjel viszonylag későn jelent meg és terjedt el a reformátusok körében. A halottkultusz ősi elemei revitalizálódhattak az antropomorfia megnyilatkozásában

A XVI. századi Ágendák nem szólnak a sírjelölésről, csupán a temetőről, temetkezés módjáról. Heltai Gáspár 1559-ben írt munkájában szól „A halottaknak eltemetése^ekről” is: Szent Sirakh „szól a’ temetésnek módgyáról is, miképpen kellyend a’ halottakat eltemetnu^enc, nehogy az ároc hátára a^uagy a’ doeges helyre, hánnyuc: hanem hogy tiszta vászonba a^uagy gyólstba betakariuc, és tisztességgel eltemesse^c nem vigyorgatással és katsagással, hané’ keresztyéni szomorúsággal, bánkódással es siratással.” Beythe István 1582-ben szintén a tisztességes temetkezés módjáról ír ágendájában: „mivel hogy az örök életre tarozunk, a halotthoz gyűljünk és mutassuk meg halálakor is hozzá való atyafiúi szeretetünket elkisérjük és emlékezünk a maguk kimúlásáról”. Processzióval, temetési menetben kísérik a halottat a temetőbe, s aközben diákok „Isteni dicséreteket énekeljenek”. A sírnál prédikáció hangzik el, „szép dicséretekkel temettessék el a halott, szülei, atyafiai, barátai vigasztaltassanak”. A köznép temetése tehát egyszerűen történt, sírjelet nem állítottak.

A rangos, főúri temetkezések leírása a XVII. századból ismeretesek, amelyekben a vitézi ceremónia ismerhető meg: rendszerint a templomban történt temetés során az elhunyt sírját márványlappal földték, s arra faragtak ábrázolásokat, vészték rá a szükséges szöveget, de a sír fölött, a templom falára is helyeztek díszes, színesfémlapokkal ékesített emléktáblát, epitáfiumot, amelyen feltüntették az illető vitézi és egyéb érdemeit, családi mivoltát. Az epitáfium mellé az aranyos zászlót is felerősítették (ennek kései analógiájáról győződhetünk meg a londoni Szent Pál Székesegyházban). A vitézi pompa fontos részét alkotta a kopjás sereg felvonulása, a kopjafegyver jelenléte is.

A protestáns, közelebről a reformátusok vallási ceremóniája, rendtartása kitér a rangos, vitézi

temetésre is. Samorjai János szertartáskönyve Lőcsén jelent meg 1636-ban, s a következőket írja: „A fő fő embereknek, és vitézlőknek jó emlékezetekre való jelt hagyunk, ugymint **nagy halmokat a' vagy márványköveket, a' vagy zászlókat, a' vagy írásokat**”. „Nem tészünk azoknak tisztességes temetést, kik maghokat meg o'lték, a' vagy bu'no'kért gyalázatos halállal meg o'lettettek: 'kiknek pedig ellenséggel to'rvény szerint való viadalban lett halálok vitézi módon, azoknak tisztességes pompával temetések vagyon, és jó emlékezetekre zászlókat emelnek fo'l temeto' helyeken.” (ilyen zászlós sírok voltak még a XIX. század közepén Sopron vármegyében, a kisenemesek által lakott Simonyi helység evangélikus temetőjében is).

A kálvinisták rangos temetkezése a templomon és cintermén kívül, a település szélén elterülő temetőben történt. A helvéciai vallás egyeduralmát szentesítő debreceni zsinat 1567-ben határozott úgy, hogy a temetőket a lakott településen kívül kell kijelölni.

A vitézi temetkezés szokása a Székelyföldön funkcionált még a XVIII. században, de a hagyomány emléke felbukkan még a későbbi évszázadokban is. Érdekes módon, Felső-Magyarországon (pl. Ung-vidék) a vitézi temetési pompa – vallási felekezettől függetlenül – tovább élt a XX. században is, a gyermekek temetési ceremóniájában.

A Kárpát-medence tekintélyes kiterjedésű vidékén, a Nagy Magyar Alföldön ez a temetkezési szokás ismeretlen, nem is érvényesülhetett. A puritán kálvinista vallási ideológiának megfelelően, a mezővárosok, falvak társadalmában csupán az egyszerűség nyilatkozott meg.

Szerencsés módon, a XVII. század elejétől fennmaradt levéltári dokumentumok Nagykőrösről számos értékes adattal szolgálnak. A mezőváros autonóm vezető testülete (a földesurak elmenekültek innen a törökök elől), a magisztrátus – élén a főbíróval -, a helyi társadalom legrátermettebb egyéneiből tevődött össze, s maga a tanács szervezett egyben egyházi is volt, a consistorium. A városi tanács fizette nemcsak a hivatalnokokat, de az egyház vezetőit is, többek között a prédikátort és az oskolamestert, tanítókat.

A török birodalomnak is tulajdoníthatóan, a hódoltsági területeken tehát, nem éltek helyben főurak, földesurak a XVI-XVII. századokban. Mindez azért jelentősen fontos, mert a temetkezési szokásokra is hatással volt.

A mezővárosok, falvak társadalomban halotti ceremóniában nincs jelen a fejfa még a XVI-XVII. században. A történeti dokumentumok arról tesznek bizonyosságot, hogy az illetőt szemfödéllel takarták le, koporsóban temették el, s elhantolásakor az oskolamester mondott búcsúztató beszédet, a deákság pedig énekelt. Sírjelet nem állítottak. Erre vonatkozóan azonban értékes adat bukkan fel 1638-ban. Az elhunyt református lelkész temetési költségeit a város állta, s a számadásai között szerepel, hogy „léc szegyet wöttünk” amikor a „prédikátor sírját fával róttuk fel”. A sírhantra vékonyabb deszka, lécs kerülhetett, amely egyben az epitáfium funkcióját tölthette be.

A sír beborítása fával emlékeztethet arra a helvéciai vallási rendszerszabásra, miszerint a rangos és vitézlő embert sírboltba (későbbi nevén: kripta) temetik, s az azon lévő „hatalmokkal”, azaz földhalommal teszik méltóságát kifejezőbbé. Az alföldi mezővárosban nagy sírhalmok készítésére a köztemetőekben nem adódott lehetőség, viszont az erdőről hozott fa ezt a célt szolgálhatta.

Az említett – rangosnak tartható – körösi temetéshez hasonlóan a későbbiek során már nem esik szó a dokumentumokban, csupán az egyszerű, sírjel nélküli temetésekről lehet fogalmunk.

Az eddigi kutatás szerint a fejfa első említése a székelyföldi Nyárádszentannáról történik 1678-ból. A sírra helyezett „fejéhez valófa” és kopja fegyver az elhunyt vitézi mivoltát volt hivatott szimbolizálni a Székelyföldön, közelebbről a Nyárád-vidéken is. Az Alföldön, ahol a vitézi temetési ceremónia nem létezett, a fejfa vált egyedül a sírjelölés rekvizitumává. Érdekes módon – kutatásaink bizonyossága alapján -, Nagykőrösön bukkan fel legkorábban. Egy egyszerű társadalmi helyzetű szolgálta embert 1739-ben a városi tanács temettetett el, s a sírjára „Fejéhez való fát”

állítottak.

A fejfa széles körben terjedt el a reformátusok, unitáriusok temetkezésében (az evangélikusok továbbra is keresztet állítottak a sírra, néhány kivételtől eltekintve). Ugyancsak Nagykőrösön, a református lelkész, Csáti Dániel 1759-ben halt meg, s őt is város temettette el. Sírjára „fütül való fát” állítottak fejként, amely vastagságára utal az, hogy az építkezések során felhasznált ágasfából faragták ki.

A történeti kutatások bőségesen igazolják, hogy a XVIII. század első felében, közepén már az alföldi kálvinista helységeiben, mezővárosokban Nagykőrösön kívül – például Kecskeméten, Szabadszálláson – nem csak a „köznép”, de a rangosabbaknak is (mint a prédikátor, nótárius) „fejéhez való”, „főtől való fát” állítottak az örökélet szimbólumaként.

A főúri, rangos temetés rekvizituma, az epitáfium érdekes módon a köznépi temetkezés szokásaiban, sírjelölésben is felbukkan. Például 1741. esztendő nagypéntekének éjszakáján Abonyban (Pest vármegye) a római katolikusok rárontottak a reformátusok temetőjére és onnan kihányva az „epitafákat”, feltűzelték azokat. Tehát, az epitafa fejfa volt, egy egyszerű deszkaféle, vélhetően dísztelen (az írásbeliség adott állapotában nyilván felirat nélkül is), amit könnyen el lehetett tüzelni. Ezt erősíti meg egy másik példa is. Karcagon, a Nagykun Kerület bírósága tárgyalta egy boszorkány ügyét 1768-ban, aki varázslatos szerének elkészítéséhez a négyes akasztófán lógó holttestek bizonyos testrészeit vágta le és vitte el, amelyeket a temetőből hozott „epitafa” tüzével porította el.

A fejfa nem csupán az köznép, de a rangos emberek sírján is megjelent a XVIII. század vége felé. Erre vonatkozóan szintén Nagykőrösről említhető példa. A mezőváros nótáriusát, Cseh Mihályt a magisztrátus temettette el, s a kiadásokat regisztrálták a város számadáskönyvében: „Kállai Györgynek Koporsó csinálásért, **úgy Epitáfium 's. metzésért, és főtől való fájá[na]k' festéséért**”, „Szattmári János[na]k' **főtül való fájá[na]k' kifaragásáért**”, „Csontos Péternek Epitáfiumra való sarok, és závár vasacskák csinálásáért” fizetett a város számadóbírája. Valóságos – a később ismeretes kriptához hasonló - sírépítményt ismerhetünk meg. A sírt bekerítették (a kerítés helyettesítette már a korábbi, fával történő felrovást), amire a sarok és závár vas felhasználása enged következtetni. A sírépítmény valóságos epitáfium, síremlék lehetett, amelyet asztalos mester metszett, vésett rá szöveget, s amelyet - az itt felállított faragó mesterrel készítettett és lefestett -, „főtől való fára” erősítettek. A festésen kívül a fejfa díszítettségre, formakincsére nincsen utalás.

Az *epitafa*, mint fejfa eredetileg tehát egyszerű fadeszka volt, ami azonban idővel tekintélyes mértéket öltött, rangos emberek temetésekor is betöltötte azt a rendeltetést, mint amilyen a korábbi évszázadokban volt a főurak esetében. Nagykőrösön a nótárius, Debrecenben egy tekintélyes civis esetében történik róla említés 1793-ban, aki végrendekezett arról is, hogy temetésekor az „epitaphiumot vivő ifjakknak mindenikének egy egy kurta tallért” adjanak. Az epitáfium tehát a sírjel funkcióját töltötte be. Cegléden a református lelkész, Motsi Mihály 1814 januárjában hunyt el. „Epitaphiumot a' megboldogultnak készített T. Galgóczy Gábor Úr Ceglédi Ref. Professor”. A sírjeleként szolgáló feliratos sírtáblát a református iskola tanítója készítette. Hogy valójában az epitáfium sírjel volt, ugyancsak Cegléd esetében győződhetünk meg róla: 1828-ban „emlékeztető”, „fejéhez való fáról” történt említés, 1836-ban pedig már epitáfiumról nem, csak „Feje fáért” fizetett a magisztrátus embere a mezőváros tekintélyes korábbi előjárója temetésének költségei között

A sírjel vonatkozásában az epitáfium terminológia azonban megőrződött a később évszázadban is – ugyan nem Abonyban, Karcagon, Kőrösön és Cegléden –, hanem egyedülállóan a Duna melletti Ordason. E református helységben a XX. században is *epitafa*-nak nevezték a fejfa-gombosfa sírjelet.

II. József uralkodó 1781. évi vallási Türelmi Rendelete (Edictum Tolerantiae) lehetővé tette a fejkultusz széleskörű térhódítását a protestánsok lakta vidékeken. A hatóságok – így például Pest

vármegye is –, rendszerileg oltalmazták a temetőket, az ottani sírjeleket, köztük a fejfákat is.

A XVIII. században csupán fejfáról történik említés, ugyanakkor még a XIX. század elején is fejfa név ismeretes. A város egyik tekintélyes korábbi főbíráját, „néhai N[emes Nyáregyházi] Nyáry Lajos Úr” „takarítása”, eltemetése a város költségét terhelte, s ekkor „Elek Istvány Asztalosnak az említett néhai Nyáry Lajos Ur számára készített **koporsoért a' fő fa festéssel együtt** szinte a' N Tanács határozata mellett fizettem 17” forintot – jegyezte fel a számadást végző második bíró 1803. december 12-én. Tehát „fő-fa”, fejfa került a rangos közbirtokos nemes sírjára, amelynek formakincséről nem történik említés, csupán festés díszíthette ezt a sírjelet is. Cegléden – mint említés történt róla – az 1830-as években is így nevezték a fából készített sírjelet.

A század későbbi évtizedeiben már a „gombosfa” név is előfordul, ami a díszítettségre vonatkozik, s azonosnak tartható a későbbi évszázadban egyes vidékeken – a Duna-Tisza közén - általános „gombosfa” fejfával.

A *gombosfa* név is Nagykőrösön bukkan fel – ismereteink szerint –, először 1839-ben. A városi számadások között szerepel, hogy egy Erdei András nevű embernek „koporsó és **gombosfa** tsinálás” címén fizettek 5 forint munkabért. Később, a hírneves református nagykőrösi gimnázium 1846. évi VIII. törvénye is említést tesz róla: „a temetőben [...] a' gombosfáknak, sírköveknek megsértése [...] tiltatik”, mivel a diákok lövöldözéssel okoztak károkat a sírkertben.

Érdekességként említhető meg, hogy Arany János 1851-ben került Nagykőrösre a bihari Nagyszalontáról, s őt is megihlette őt a mezőváros temetője, de nem említi a gombosfát. A Temető című versében írja: „Ki tudja, mily rég lehetne./Hogy itt az első csemete/ Először hajta lombot!/Azóta hány délczeg fa lőn/ **Fej-oszloppá** e sírmezőn –/ És hány szív összeomlott!”

Arany János tehát csupán „fej oszlopot” nevez meg gombosfa helyett, ami arra is enged következtetni, hogy a református Nagyszalontán és vidékén is volt már hasonló, oszlop alakú sírjel, fejfa, csakhogy másként nevezték.

A nagykőrösi gombosfa viszonylag egyszerű, jellegzetes motívumrendszerében a csúcs kifaragása kandeláberszerű gombos díszítőelemből kiemelkedő lángnyelv alakra, az örök élet szimbólumának tekinthető (érdekes módon ez a formakincs egyedülállóan felbukkant a távoli Székelyudvarhelyen is)

A fejfák képi ábrázolásának első, unikális megnyilatkozása Kecskeméten, 1853-ból ismeretes. Egy metszetrajz mutatja be a várost, északi felől, ahol a temető volt abban a korban, s ott már láthatók gombos fejfák is.

A fejfakultuszban, a fejfák díszítettségében gyökeres változás a XIX. század második felében következett be, amikor - az 1867-es kiegyezésnek is tulajdoníthatóan -, a magyar népművészet virágzásnak indult, ami a díszítőművészetben, így a népi faragóművészetben is megnyilatkozott. A protestáns, református – részben evangélikus - temetők fejfavilágában is virágkor bontakozott ki a formakincsüket, faragásukat és díszítésüket illetően. Erre utal a sokféle elnevezés is: *fejfa, fejefa, főtől- vagy fütülvalófa, gombfa (gonfa), gombosfa, epitafa, sögfa*.

Szatmárcsekén vált nevezetessé az ugorkori hagyományokra is emlékeztető csónakszerű, ember alakú (*antropomorf*) tönkös fejfa, amelynek formakincsében - sokhelyütt egyszerűsödött formában található meg, a csónak-fej alaktól az kevésbé díszes, faragott oszlopig -, amely elterjedt a Tiszántúlon, Északkelet-Magyarországon (Ung-vidék, Abauj-Torna, Gömör), Baranyában (Ormánság).

Az ember-alakú fejfa valóságos életszimbólum, de más jelképek, motívumok is arra utalnak. Például a Bodrogközben és az Ung-vidéken az impozáns méretű, tönkös antropomorf fejfákon megtalálható a vésett-festett fogyó Hold és Nap, mint az elmúlás és az élet szimbóluma.

Az Alföld más vidékein is valóságos és stilizált emberszobrok (*primér-antropomorf*) jelentek meg az elhunyt örök dicsőségének életszimbólumaként (Kunszentmiklós, Szabadszállás, Tass, Dunapataj, Tószeg, Hódmezővásárhely, Békés mezőváros).

Magyarország különböző tájain többségében a *gombos* vagy *gombfák* honosodtak meg (Csallóköz, székelyföldi Háromszék, Kalotaszeg, Szilágyság, Bihar, Duna-Tisza köze, Ormánság, Somogy, Tolna): a gomb, gombos motívumok az élet szimbólumaiként mutatkoznak a fejfán (*secunder-antropomorfa*, stilizált emberalakúság). A gombos-fák sajtosága, hogy a fejet képező gombmotívum (Göcsejben „sög” azaz süveg) mellett jellemzőek a mívesen faragott tulipán, csillag, a gyűrű alakú díszítőelemek is. Valamennyi az életszimbólumok közé tartozik.

Különösen jelentős, hogy a XIX. századi népművészeti virágkorban a már másfél évszázada az alföldi magyarság körében élő, integrálódott nemzetiségek, mint például az evangélikus albertyi-irszai, pilisi, péteri, mendei, dunaegyházi szlovák-tótok, vagy a Kalocsa környéki német hartaiak – hasonlóan a református magyarsághoz –, a fejfafaragás gyönyörű népművészeti világát teremtették meg, **az átadás-átvétel szokáskultúrájának megnyilatkozásaként**. Több fejfa motívumrendszerében – érdekes módon a szlovák-tótság esetében – találjuk a legszebb „életfa” szimbólumot megjelenítő gombosfákat. A fejfák díszítőelemei között megtalálható az egyedülállóan, egyedinek tekinthető „virágváza” motívum is, amelyből kiemelkednek az oszlopfajfa díszítőelemei, s általa a gombos fejfa hangsúlyozottabban valóságos életfa szimbólumként jelenik meg.

A virágváza faragott ornamentikája is azt erősítheti meg, hogy a nem magyar etnikum átvételének, az átadás-átvétel bizonyossága a gombos fejfa díszítő-elemrendszere. A Felső-Magyarországról elvándorolt szlovák-tót nemzetiség faragóművészetének magyar nemzeti kifejeződése.

Kalotaszegen a gombfák díszítőelem-rendszerében egyedülállóan jelenik meg a *zoomorfa* (a fejfa felső díszítése ló- vagy csikóalakú, de előfordul a kosszarv motívum is). A nomád állattenyésztő hagyományokra emlékeztető díszes faragvány összefüggésben állhat a tatárok 1658-as Kalotaszegre történt betörésével, s részben ottani megtelepedésükkel. Valójában – mit közép-ázsiai példák is igazolhatnak jelenkorunkban is –, ezek a fejfamotívumok is életszimbólumnak tekinthetők, mivel az állat-szimbólum az oszlopfajfán a törzsi népet, annak életelemét, a nomadizáló állattartást is szimbolizálja a pásztor ember sírján.

A sírjelölésben szerepet játszik a *lábfa* is. Sok helyütt Kárpát-Magyarországon a koporsóvivő rudakat a sírhant láb felé eső részébe állítják. Az eszközök azonban eredeti funkciójukból továbbfejlődve impozáns méretűekké, díszes, másodlagos sírjelekké is váltak.

A hagyományos népi kultúrában, a magyar fejfakultuszban, a népi terminológiák sorában a 'kopjafa' név nem található meg. A kopja fegyver sírjelölésének történeti gyökereit a XVI. századig tudjuk visszakövetni: a harcban elesett végvári katonák sírhantjába szúrták a kopja fegyverüket, emlékeztetve dicső tetteikre. Ez a vitézi temetkezési gyakorlat azonban nem tekinthető csupán magyar sajátosságnak, valójában egyetemes jelenség. A XVI. századi török vitézi temetkezésben megtalálható, akárcsak a korábbi időkben, de a XVII-XIX. századok főúri, nemesi temetkezésekben. A kopja fegyver, kopjás zászlós kopja a sírra helyezve az elhunyt rangos vitézi mivoltát szimbolizálta, mint emlékjelet, kifejezve az epitáfium funkcióját.

A kopja vagy zászlós kopja valójában csupán másodlagos sírjelnek tekinthető, amit a temetést követően rövid időn belül el is távolítottak a sírról a Székelyföldön. Tehát, a fejfa eredeztetése nem a kopjával, kopjafegyverrel, netán zászlóval hozható összefüggésbe

A kopjás, zászlós temetés a vitézi temetkezés megnyilatkozása volt a székelység kultúrájában (szükséges megemlíteni, hogy a római katolikus Atyha katolikus lakossága temetkezési szokásában

is megvolt). Orbán Balázs még a XIX. század első felében láthatta a sóvidéki temetőben, amelyek azonban idővel eltűntek. A kopjából nem lett gombfa, még fejfa sem került a sírhantra. A sóvidéki protestáns temetők is ezt bizonyítják (Alsó- és Felső-Sófalva, Parajd, Siklód, Küsmöd, Etéd, Szováta, Sóvárád, stb). A sírokról eltűntek a kopják, viszont – fejfa helyett - sírkövet állítottak, állítanak a sírhantra.

A Sóvidéken nem faragtak és nem állítottak gombfákat a sírhantokra. Egyedül a Korondon látható gombfák egyedülállóak, amelyek valójában a régi zászlós-kopja rekonstrukciójának – „kopja-fának” - tekinthetők Viski Károly néprajztudós teóriájának igazolására szolgálhatna, miszerint a fejfa valójában a kopja fegyver tartójából keletkezett díszes sírjel, nem pedig a zászlós kopja rúdjaiból, amely méreteiben impozánssá növekedett fejfává, s a csúcsára került - csökevényesedett formában - a funkcióját veszített kis zászlócska alakjában (ezt a véleményt erősíti meg az, hogy míg az 1980-as években látható volt még a fejfák csúcsába illesztett zászlócska, ami azonban a későbbiek során már, a XXI. század első évtizedeire eltűnt onnan, egyedülállóan csak - az általánosan, népművészek és népi iparművészek által faragott emlékjel -, mint „kopjafa” funkcionál a temetőben).

A Székelyföld más vidékein, így a Háromszékben (pl. Baróti-szék) gombfákat állítottak a sírra, zászlós kopját nem (itt a gombfák valóságos „kopjaerdőt” képeztek: Bölön, Köpec, Kis-, Száraz-, Nagy-Ajta). Hasonló a helyzet Kalotaszegen is (a még házasság előtt álló fiatal elhunyt gombfájának csúcsába szalaggal ékesített *háromágot* tűztek, illetve a gombfára színes kendőkkel díszített *lobogót* erősítettek).

A díszesen faragot fejfák, gombfák az első és második világháború után sok helyütt a veszendőség sorsára jutottak (pl. Bodos, Vargyas) vagy formakincsük, ornamentikájuk szegényessé vált (pl. Magyargyerőmonostor, Körösfő, Alberti-Irsa) egyszerű oszlop és a sírkövet utánozó obeliszkek alakjukkal.

A XX. század közepén azonban - a trianoni nemzettragédia hatásaként -, a népi-iparművészet remek alkotásaiként tűnt fel a „kopjafa”, s ez a szó – általánosságban is -, a fejfák megnevezésévé vált köztudatba ivódva, a köznyelvben. **Még ott is a kopjafa nevet használják megtevesztő módon, ahol valójában a hagyományos népművészet tárgyi emléke, a főtőlvalófa, gombosfa, gombfa létezik.**

A díszes faragású kopjafa, mint tényleges emlékfá, valóságos epitáfium. A kopjafának nevezett emlékfá vagy sírjel díszítőelem-rendszerében megtalálhatók a hagyományos faragó népművészet legmutatósbabb ornamens elemei, mint a gombos és csillag motívumok. Az epitáfium szerepét is betöltik, hiszen a felirat, szöveg is rákerül, jelezve, hogy ténylegesen milyen funkciót is tölt be a kopjafa: sírjel a temetőben, vagy emlékfaként köztereken, emlékhelyeken.

Míg a fejfa, gombos-fa, gombfa egy-egy helysége, vidékre jellemző népművészeti alkotás (helyi-specifikus), addig a kopjafa nem köthető a helyi népi kultúrához (nem helyi-specifikus), népi iparművészeti alkotás, ugyanakkor nem eredeztethető a középkori vitézi temetési ceremóniából sem, a kopjához mint fegyverhez nincsen köze.

A *kopjafa* valójában olyan, újabbekeletű magyar nemzeti sajátosságnak és rekvizitumnak tartható – népi-iparművészek, fafaragók által megteremtett és elterjesztett – *emlékfá*, amely kifejezheti nemzeti önazonosságunkat a köztereken, történeti emlékhelyek szimbólumaként (például az 1526-os gyászos csatavesztés helyszínén, a mohácsi Történeti Nemzeti Emlékhelyen vagy az 1956-os forradalom kivégzett áldozatainak emlékeként a budapesti Köztemetőben), főleg azonban a trianoni diktátummal elszakított magyar országrészeinken - a magyar nemzeti identitás kifejezésére, az önazonosság erősítésére -, és amely ma már vallási felekezetektől függetlenül, a temetőben fejfaként sírelő funkcióval is bír.

A tradicionális fejfa-főtőlvalófa, mint népi díszítőművészetünk sajátos remeke, ugyanakkor ennek a hagyományos díszítőművészetnek népi iparművészeti továbbfejlődése, középkori temetkezési-vitézi temetési pompára utalva – jóllehet tudományosságot nélkülözve, romantikus érzélemmel és

szemlélettel -, a kopjafa is nemzeti kultúránk szerves részének tekinthető, mint népi iparművészeti alkotás.

A fejfa-főtőlvalófa vagy gombfa-gombosfa, mint hagyományos népművészeti és a kopjafa, mint népi iparművészeti díszesen faragott szimbólumok, védeltséget érdemelnek, s kell, hogy kapjanak. Indokolt, hogy hungarikum minősítést nyerjen.

Polóny Levente előterjesztése – hogy hungarikummá legyen nyilvánítva a hagyományos fejfakultúránk -, alaposan értékeli a fejfakultuszt. Rámutat arra, hogy sok helyütt – még a határon túli országrészekben is – gyűjtemények sora őrzi a fejfákat, őrizve a nemzeti-népi hagyományunkat, hiszen - sajnálatos módon - a temetőkből lévő fejfakincseink már régóta pusztuló állapotban vannak. Az előterjesztő maga is kutatja a fejfákat, s élve a lehetőséggel, a temetőkből járva Kárpát-Magyarország szerte, megmenti a már pusztulás sorsára hagyott sírjeleket a Királyhágón-inneni Református Egyház magyarországi Erdélyi Gyülekezetének Budapest-Kőbányán lévő Reménység-sziget gyűjteménye számára.

A 2018. augusztus 20-ai nemzeti ünnepünk tiszteletére Kolozsváron, a Magyar Kulturális Napok rendezvénysorozat keretében a Reménység-szigeti fejfa-gyűjteményből rendezett kiállítást Polóny Levente és kutató társa, Bogár Sándor, mintegy illusztrációként is, az akkor megtartott tudományos tanácskozás számára. A tanácskozás témája a fejkultúránk megóvása volt. A dr. Zalatnay István (a Reménység-sziget vezető lelkésze) elnökségével tartott tanácskozáson részt vett Buzogány Dezső is (a Kolozsvári Akadémiai Bizottság Teológiai Egyháztanácsának műemléki felügyelője), aki illetékes abban, hogy a magyar népi-nemzeti kultúra tárgyi rekvizitumai, a protestáns népművészetet reprezentáló fejfák védeltséget kapjanak a temetőkből, s erre a Református Egyház gondot fordítson. Annak érdekében is, hogy pusztulásuk-pusztításuk megszűnjön, másrészt pedig példát mutassanak a jelenben azok tovább élésének biztosítására, a hagyományos fejfák faragására, mint történik az például a kalotaszegi Ketesden. Itt a falu polgármester-helyettese, Máté Tamás egyben fafaragó népművész, aki szintén résztvevője volt a kerekasztal-beszélgetésnek.

A fejfa népművészeti örökségünk védelmezésének hangsúlyozása a már meglévő gyűjteményekre is vonatkoztatható. Különösen Nagykőrös esetében, ahol az Arany János Múzeum őrzi a Duna-Tisza köze protestáns helységeinek fejfaanyagát. A múzeum néprajzkutató igazgatója az 1970-es években a Duna-Tisza köze református és evangélikus temetőiből mintegy másfélszáz fejfát gyűjtött össze (többek között Áporkán, Alsónémedin, Kunszentmiklóson, Szalkszentmártonon, Solton, Foktón, Izsákon, Tószegen, Abonyon, Cegléden, Irsán, Pilisen át Nagykőrösig). Az impozáns gyűjteményi anyag – száz gombosfa – bemutatásra került a múzeum klasszicista műemléképületének kosárfűző folyosóján (Bálint Sándor néprajztudós nyitotta meg 1979 őszén, az Októberi Múzeum Hónap kiemelkedő eseményeként). Időközben – sajnálatos módon - az Arany János Múzeum megszüntetésre került (2007), majd 2013-ban a muzeális gyűjteményé és kiállítóhelyé minősített patinás intézményt a Balog Zoltán vezette kultuszminisztérium Nagykőrös város vezetésének fennhatósága alá helyezte, azonban szakmai felügyeletet nem látott el, nem biztosított. Ennek tulajdoníthatóan a városvezetés eltávolította a múzeum folyosóján lévő - valóságos kopjaerdőt képező - „Fejfák a Duna-Tisza közén” című állandó protestáns népművészeti kiállítást. Jelenleg raktárban hever a teljes fejfa-gyűjtemény, veszélyeztetett állapotban van. Védeltségét a protestáns fejfakultusz megóvása érdekében a hungarikummá nyilvánítás és megfelelő, méltó elhelyezés biztosíthatja. Ennek érdekében halaszthatatlanul, érdembeli intézkedéseket kell foganatosítani. Jelen körülmények között az elhelyezésre és bemutatásra legalkalmasabb intézmény a Reménység-sziget Muzeális Gyűjtemény.

Fejfákkal kapcsolatban előkészítési folyamaton túl van egy sok száz oldalas kézirat, hatalmas fényképanyaggal, amely jelenleg szponzorok és tőke hiányában kiadásra vár.

Dr. Novák László Ferenc
az MTA doktora, néprajzkutató történész

Nagykőrös, 2021. szeptember 25.

6. Indokolás a Hungarikumok Gyűjteményébe történő felvétel mellett, kitérve a nemzeti érték hazai és nemzetközi jelentőségének bemutatására:

- Az UNESCO világörökség részének ajánlotta a nemzetközi temetkezési kultúrával foglalkozó világszervezet (FIAT/IFTA) a magyar kopjaféjfás temetőket - erről a szervezet 2014. május 28-31-én Düsseldorfban tartott 13. közgyűlése döntött;
- Takács Béla református lelkész szavait idézve (1930-1997): „Pusztul és pusztul református temetőink fejfaállománya. Múzeumaink sajnos későn vették észre ezt a folyamatot, a gyűjtéssel elmaradtak, rajz vagy fénykép alig maradt fenn róluk, a fejfákból tűzifa lett, kevés került belőlük a múzeumokba.”;
- a sokszínű és gazdag formakincs mögött felfedezhető egy egységes jelrendszer, mely a magyarság tárgyi kultúrájának olyan kimagasló, minőségi része, mely mindenképpen védelmet, megbecsülést érdemel;
- kizárólag magyar sírjelölési forma (eltekintve a fél tucatnyi nemzetiségi településtől, melyek átvették a magyar szokást);
- veszélyeztetett hagyomány, de bizonyos területeken még él, és Hungarikumok Gyűjteményébe való felvétellel a még szokást őrző falvak számára is elismerést jelentene;
- olyan értéket képvisel, mely egy adott település turisztikai látványossága is lehet (lásd Szatmárcseke példáját), amely a hazai közönségen kívül a külföldiek számára is érdeklődésre tarthat számot;
- Hungarikumok Gyűjteményébe történő felvétel miatt talán a hagyomány újraéleszthető volna (az adott település vezetőit, egyházi elöljárókat is nagyobb odafigyelésre készítenék)

7. A nemzeti értékkel kapcsolatos információt megjelenítő források listája (bibliográfia, honlapok, multimédiás források)

A témával kapcsolatban számos könyv, publikáció jelent meg. Itt csak a fontosabbak felsorolására törekszem:

I. Könyvek:

1. Balassa Iván: Magyar falvak temetői (Corvina Kiadó, Budapest, 1989.)
2. Cs. Szabó István: Református temetés, temetők, sírjelek a Körösök és a Berettyó vidékén (Békéscsaba, 2008. 110 p., ill. (Chronica Bekesiensis, 2.)
3. Csete Balázs: Kalotaszegi fafaragások (Series Historica Ethnographiae 3; Kiadó: Néprajzi Múzeum; Kiadás éve: 1990.)
4. Czenthe Zoltán: Gömöri atlantisz II. - Fejfák (Rimaszombat, Gömör-Kishonti Múzeum Egyesület, 2005.)
5. Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 10. Halottkultusz. (Budapest, 1982.)
6. Kunt Ernő: Temetők népművészete, (Corvina Kiadó (Budapest) , 1983.)
7. Kunt Ernő: Temetők az Aggteleki karszt falvaiban (Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék (Debrecen) , 1978.)
8. Nagy Dezső: A magyar fejfák és díszítményeik. Budapest, MTA
9. Néprajzi Kutató Csoport. 1974.
10. Novák László Ferenc: Fejfa Monográfia (Az Arany János Múzeum Kismonográfiái 15.) Nagykőrös, 2005
11. Novák László Ferenc: Fejfák a Duna-Tisza közén (Arany János Múzeum (Nagykőrös) , 1980.)
12. Olasz Ferenc: Fejfák (Magyar Helikon Könyvkiadó (Budapest) , 1975.)
13. Kontos Gábor: Ősi fejfák üzenete (Magyar Patrióták Közössége (Budapest), 2020.)

II. Publikációk, tanulmányok:

1. Biczó Ilona: A kosdi temető (Néprajzi Értesítő XIII. 1912. 69-84.)
2. Gönczi Ferenc: A lükü és fejfa Göcsejben (Néprajzi Értesítő IV. 1903. 140-148.)
3. Györfly István: Nagykunsági fejfák (Néprajzi Értesítő VIII. 1907. 94-105.)

4. Kiss Lajos: Temetők és fejfák Hódmezővásárhelyen (**Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1995. 139-193.**)
 5. Novák László Ferenc témában megjelent számos, alapos és hiánypótló publikációja
 6. Szinte Gábor: Kopjafák (temetőfejfák) a Székelyföldön (Néprajzi Értesítő II. 1901. 116-121.)
 7. Solymossy Sándor: Ősi fejfaformák népünkénél (Ethnographia, 1930. 65-84.)
 8. Sebestyén Károly: Székelyföldi kopjafák és sírkeresztek. Néprajzi Értesítő VI. 1905. 103-107.
 9. Szakál Aurél **A szentesi fejfák (Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1995. 99-137.)**
 10. Takács Béla: Református temetőink esztétikája (Zempléni Múzsza 2014. 4)
 11. Takács Béla: A fejfák esztétikája. In: Hajdú-Bihar temetőművészete. Főszerkesztő: Szöllősi Gyula. Kiadja a Hajdú-Bihar megyei Tanács Műemléki Albizottsága, Debrecen. 1980.
1. Viski Károly: Mi a kopjafa? Néprajzi Értesítő XI. 1910. 221-224.
 2. Zentai Tünde: Nádudvari sírjelek. Ethnographia LXXXIV. 1973. 305-309.
 3. Zentay János: Ormánsági fejfák. In: A JPM Évkönyve. 1963. 277-293.

III. Gyűjtemények:

Aggteleki fejfák: Aggteleki fejfa gyűjtemény a temetőben

Átfogó gyűjtemény: Magyar Néprajzi Múzeum Gyűjteménye

Átfogó gyűjtemény: Erdélyi Gyülekezet – Reménység szigete gyűjteménye

Átfogó gyűjtemény: Debreceni Református Kollégium gyűjteménye

Átfogó gyűjtemény: Kegyeleti Múzeum gyűjteménye

Átfogó gyűjtemény: Sárospataki Református Kollégium gyűjteménye

Átfogó gyűjtemény: Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum

Baranyai fejfák: Pécsi Janus Pannonius Múzeum gyűjteménye

Duna-Tisza közti fejfák: Nagykőrösi Arany János Múzeum

Gömöri fejfagyűjtemény: Kelemér, Tompa Mihály Emlékház

Korondi fejfák: Korondi unitárius templom kertje

Monori fejfák: Monori református templom kertje

Ormánsági fejfák: Kiss Géza emlékház, Kákics

Székelyföldi fejfák: Sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum Gyűjteménye, Székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeum gyűjteménye

IV. Filmek

1. **Olasz Ferenc: Fejfák – magyar dokumentumfilm, 1973.**
2. **Bogár Sándor, Polóny Levente: Fejfák Erdélyben, dokumentumfilm 2009.**
3. **Kormos egyesület: Kopjafák Hazája Erdőfüle – dokumentumfilm 2011.**

:

8. A nemzeti érték hivatalos weboldalának címe: nincs

III.

MELLÉKLETEK

1. A Hungarikumok Gyűjteményébe történő felvételre javasolt kiemelkedő nemzeti érték fényképe vagy audiovizuális-dokumentációja
2. A Htv. 1. § (1) bekezdés c) pontjának való megfelelést valószínűsítő dokumentumok
3. A javaslatban megadott adatok kezelésére, illetve a benyújtott teljes dokumentáció, - ideértve a csatolt dokumentumok, saját készítésű fényképek és filmek felhasználásához hozzájárulok